

ERJ

169 931

GÜNÜMÜZDE AİLE

(FAMILY IN THE WORLD AND IN TURKEY)

Uluslararası Aile Sempozyumu
International Smposium on Family

02-04 Aralık/ December 2005
Eresin Topkapı Hotel/İstanbul

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	169931
Tas. No:	301.42 GÜN. A

İstanbul 2007

ENSAR NEŞRİYAT
Ticaret Anonim Şirketi

ISBN : 978-9944-152-84-6

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 49
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 11

Kitabın Adı
Günümüzde Aile

Editör
Prof. Dr. Ömer ÇAHA

Yayın Öncesi Hazırlık
Dr. İsmail KURT
Seyit Ali TÜZ

Son Okuma
Sadık ÇELENK

Kapak Düzeni
Erhan AKÇAOĞLU

Baskı
Step Ajans
0212 446 88 46

1. Basım
Nisan 2007

İsteme Adresi

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Süleymaniye Cad. No: 13 Süleymaniye / İstanbul
Tel : (0212) 513 43 41 Faks : (0212) 522 46 02
www.ensarneşriyat.com.tr

V

OSMANLI TOPLUMUNDA AİLE

Prof. Dr. Mehmet Akif AYDIN

Marmara Üniversitesi. Hukuk Fakültesi

Osmanlı toplumunda aile gibi bir konuyu bir tebliğ çerçevesine sığdırmanın problemlerine dikkatinizi çekerek konuya girmek istiyorum. Aile yapıları İslâm toplumlarında ilk bakışta ana hatları itibariyle birbirlerine benziyor görünse de farklı zaman ve mekân dilimlerinde bu tam böyle değildir. Kaldi ki aynı mekânda ve aynı zaman diliminde yaşayan toplumlarda bile etnik yapılar, dinî inanışlara, hatta mezhep farklılıklarına, tevarüs edilen kültürel mirasa ve daha birçok etkene bağlı olarak farklı aile tipleri karşımıza çıkmaktadır. Çünkü İslâm hukukunun aileye vermek istediği hukukî ve sosyal yapının yanı sıra bu faktörlerin hepsinin ailenin şekillenmesinde belli oranda bir rolü olmuştur.

Meselâ İslâm toplumlarında en yaygın kabul olarak ailenin ataerkil olduğu¹ gözlemlense bile Endonezya'nın kimi bölgelerinde anaerkil ailenin

---

¹ Leila Ahmed, "Early Islam and the position of women: The problem of interpretation", *Women in Middle Eastern History, Shifting Boundaries in Sex and Gender*, edited by Nikki R. Keddie - Beth Baron, Yale University Press, New Haven 1991, s. 58

varlığı² karşısında ataerkillik nitelemesi tam doğruyu yansıtmış olmaz. Bu İslâm ailesi için doğru kadar Osmanlı ailesi için de doğrudur. Osmanlı ailesi dediğimizde bugün yirmi beş kadar ülkenin üzerinde yaşadığı geniş bir coğrafya, bir o kadar dilin konuşulduğu kültürel çeşitlilik en az üç dinin ve her birinin farklı yorumlarının var olduğu dinî çoğulculuk ve 600 yıllık bir zaman dilimi içinde var olan bir aileden bahsediyor olacağız. Dolayısıyla Osmanlı ailesiyle ilgili çok genel ve bütün Osmanlı coğrafya ve tarihini kapsayacak bir resim ortaya koymak problemlidir.

Bir örnekle konuyu biraz daha netleştirelim isterseniz. Osmanlı ailesinin erkek egemen bir aile olduğunu söylediğimizde bunda gerçeklik payı yüksek olsa bile Osmanlı coğrafyasının belli bir bölümü söz gelişi Mısır için bile tam doğruyu yansıtmaz. Çünkü yukarı Mısır denilen bölgede bu tanım doğruyu yansıtsa bile Kahire'nin kuzeyinde kalan ve Akdeniz'e kadar uzanan bölge için doğru olmaz; orada aile içinde kadının önemli bir yeri ve etkinliği vardır. Özellikle modernleşme döneminden sonra bu daha da böyledir. Kimi açılardan buradaki aileyi kadın egemen bir aile olarak tanımlamak mümkündür. Bu bakımdan burada çok genel hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağımız Osmanlı ailesini bu çekincelerle değerlendirmek gerekir diye düşünüyorum.

Osmanlı ailesinin tanımına yine de tam doğruyu yansıtmadığını bile bile ataerkil ve erkek egemen bir aile olduğunu söyleyerek başlayabiliriz. Ancak bu erkek egemenliğin tonu bölgelere ve dönemlere göre farklılık arz eder. Bunu evlenme ilişkilerinde bir diğer ifadeyle evlilik akdi yapılırken kadının rızasının dikkate alınıp alınmamasında gözlemlemek mümkündür. Meseleye bu açıdan bakıldığında erkek egemenlik hem klasik dönemde hem modernleşme döneminde kırsal kesimde şehirlere göre daha fazladır.

Keza bu egemenlik Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerin hâkim olduğu bölgelerde Hanefi bölgelerine göre daha belirgindir. Bunu Arapların yaşadığı bölgelerde –istisnai bölgeler olmakla birlikte– daha erkek egemen bir aile yapısının var olduğu şeklinde de ifade edebiliriz. Çünkü bu bölge-

² J. Prins, "Ada", EI2, I, 173

lerde kadınlar hangi yaş ve konuma gelirlerse gelsinler mutlaka velileri yani baba veya baba dedelerinin aracılığıyla evlenebildikleri halde Hanefilerin hâkim olduğu bölgelerde, buna Türklerin yaşadıkları bölgeler de diyebilirsiniz tam ehliyetli olan kadının bu noktada erkeklerden farkı yoktur.³ Bu farklılıkta Hanefi mezhebinin genelde hukukî ehliyet özelde evlenme ehliyeti noktasında kadın erkek ayırımı yapmamasının rolü olduğu kadar eski Türklerden tevarüs edilen sosyal yapının, keza cahiliye Araplarının kadına ve aileye bakışının sonraki dönemlere belirli ölçüde yansımalarının rolü olmalıdır. Eski Türklerde kadının aile ve toplum içindeki yerinin Arap toplumlarında kine nispetle daha iyi olduğu genelde kabul edilen bir vakıdır⁴.

Hanefi mezhebinin yorumlarıyla bu anlayışın belirli bir paralellik göstermesi şaşırtıcı değildir. Ancak bunun Hanefilerin/Türklerin hâkim olduğu bölgelerde diğer bölgelere nisbetle kadının aile içindeki konumunun her bakımdan daha etkin ve müsbet olduğu şeklinde genelleştirilmesi de yanlıtıdır.

Meselâ Hanefi görüşlerinin / Türk aile anlayışının hâkim olduğu bölgelerde ailede çıkan anlaşmazlıklarda erkek dilediği zaman evlilik birliğini sona erdirebildiği halde kadın için bu çok zordur, çoğu kere ancak kocasını boşamaya razı edebildiği durumlarda (muhalaa) gerçekleşebilir. Malikî, Şafîî ve Hanbelî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde ise kadın istemediği bir evliliği sona erdirmeye imkânı çok daha fazladır. Ancak şu noktanın da altını çizmek gerekir. Hanefi mezhebinin kadına tarıdığı bu hukukî imkânın sosyal hayata aynı oranda yansıdığını söylemek zordur.

³ Nitekim Afyonkarahisar şeriye sicillerinden yer alan iki kayıta ergenlik çağına gelmiş kadının tam evlenme ehliyetine sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu kayıtlardan birincisinde ergenlik çağına gelmiş mümeyyiz kadın (âkile - bâliğa) kendi irade beyanıyla evlenmek istediğini söylemekte ve mahkemedeki gerekli izni almaktadır (İsmail Doğan, *Osmanlı Ailesi*, İstanbul 2001, s. 76) diğesinde babası tarafından nişanlanan mümeyyiz küçük kız, ergenlik çağına geldikten sonra babasının nişanladığı ile evlenmeyi reddetmekte ve mahkeme ergen kızın iradesine saygı gösterilmesi gerektiğine hükmetmektedir (Doğan, 78).

⁴ İbn Batuta Türklerin kadınlara saygılı davrandıklarından, değer verdiklerinden bahseder; bk. Charis Waddy, *Women in Muslim History*, Longman London 1980, s. 112: Özellikle Türk hükümdar ailelerinde kadının seçkin bir yerinin olduğu bir çok örnekle desteklenen bir vakıdır, msl. Bk A. K. S. Lambton, "al-Mar'a", *EI2*. VI, 482

Kadınların evlenme akdi yapılırken mahkemede veya bir din adamının huzurunda çoğu kere bizzat değil, bir vekil aracılığıyla temsil edilmelerinden da anlaşılacağı üzere ailelerinin kızlarının eş seçmelerine etki ve müdahaleleri zannedildiğinden daha fazladır. Özellikle ergenlik çağına gelmeden kıyılan nikâhlarda bu etki daha belirgindir. Bu etkinin velilerin sahip olduğu hukukî yetki sebebiyle diğer mezheplerinin hâkim olduğu bölgelerde çok daha baskın olduğunu da bu arada ekleyelim⁵.

Osmanlı ailesi geniş bir aile mi yoksa modern dönemlerin çekirdek ailesi tipinde midir sorusu önemlidir ama kolay cevaplandırılabilir bir soru değildir. Kimi araştırmacılar tarafından "ailenin temel üretim birimi olduğu bütün geleneksel toplumlardaki gibi Osmanlı toplumunda da geniş aile tipi her yerde görülür"⁶ olduğu ifade edilmekte ve geniş ailenin daha yaygın bir aile tipi olduğu zannedilmektedir. Oysaki Osmanlı toplumunda geniş aile hem zannedildiği kadar yaygın değildir hem de bu tür aile zannedildiğinin aksine daha ziyade geniş ailenin temel üretim birimi olmadığı konak ailelerinde görülmektedir⁷.

Aile büyüklükleri dönemlere ve bölgelere göre önemli farklılıklar göstermektedir. Çocuk sayısı aile büyüklüğünün tespitinde bize yardımcı olabilir. 16. yüzyıl Bursa ve köylerinde bir aileye düşen ortalama çocuk sayısı 2.29'dur. 17. yüzyılda bu oran 2.15'tir. 19 yüzyılda ise Müslüman ailelerde 2.28 gayrimüslim ailelerde ise³. 38'dir.⁸ Bizim Eyüp şeriye sicillerinde yaptığımız bir incelemede de hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için ben-

⁵ Judith E. Tucker, "Ties that bound: Women and family in eighteenth and nineteenth century Nablus", *Women in Middle Eastern History, Shifting Boundaries in Sex and Gender*, edited by Nikki R. Keddie - Beth Baron, Yale University Press, New Haven 1991, s. 238

⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık İstanbul, s. 69

⁷ Hasan Yüksel'in vakıflar üzerinde yaptığı araştırmalardan elde ettiği sonuç bu açıdan dikkat çekicidir: "Ele aldığımız vakfiyeler incelendiğinde, Osmanlı yönetici tabakasında görülen aile yapısının genellikle geniş aile (büyük aile) tipi içinde yer alan, "kök aile" ve "birleşik aile" özelliklerini arzettiği görülmektedir." (Hasan Yüksel, *Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, 489). 1907 Nüfus sayımlarına dayanarak Duben ve Behar ikilisinin vardıkları sonuç aynıdır, bk. Alain Duben - Cem Behar, *İstanbul Hançeleri*, İstanbul 1991, s. 72.

⁸ Kurt, 92

zer sonuçlar ortaya çıkmıştır⁹. Bu rakamlara ebeveyni de eklersek ailenin büyüklüğünün 4.15 ila 5.38 arasında değiştiğini söyleyebiliriz. Ancak bu rakamlar ailenin geniş mi çekirdek mi olduğunu belirlemeye tek başına yeterli değildir. Çünkü bu rakamlar tereke kayıtlarına dayanılarak çıkarılmıştır.

Tereke kayıtlarında ise hem ailenin mirasçı olabilen fertleri zikredilmiştir, hem bu sayılar miras bırakanın ölümü anına göre belirlenmiştir. Aynı aile çatısı altında yaşasalar bile meselâ amcalar, halalar, amca çocukları hatta anne baba varsa dede ve nine, çocuk varsa kardeşler zikredilmez. Aynı ailede var olsalar bile miras bırakandan kısa bir zaman önce ölen ve geride mirasçı bırakmayan aile fertleri bu tabloda görülmez. Benzer problem vergi mükelleflerini belirlemek üzere tutulan tahrir, temettuat gibi mali defterlerde de vardır. Bu defterlerde de vergi mükellefi olamayanlar zikredilmiş değildir.

Ömer Lütfi Barkan aileyi genellikle 5 kişi olarak kabul etmiştir. Sonraki tarihçiler de bölgelere göre farklılıklar olmakla birlikte genellikle bu sayıyı kabul ederler. Söz gelişi McGowan XVI. yüzyılın ikinci yarısı için Semendire'de 3.57, Segedin'de 4.59, Srem'de 6 rakamını vermektedir¹⁰. Yirminci yüzyılın başlarında İstanbul'da yaşayan ailelerin ortalamasını Zafer Toprak 4.2 olarak vermektedir¹¹. Alain Duben kırsal ailelerin ortalama büyüklüğünün 5.3 ila 6.5 arasında değiştiğini söylemektedir¹².

Osmanlı ailesinin ortalama büyüklüğü hakkında ele alınan zaman ve mekân dilimlerine bağlı olarak çok farklı rakamlar ortaya konabilir. Ancak genel olarak tarımsal kesimlerde dâhil ortalama Osmanlı ailesinin Barkan'ın belirlediği şekilde 5 kişilik bir aile olarak düşünülmesi –ki bu da bir anlamda çekirdek aile demektir– yanlış olmasa gerektir.

Öte yandan Osmanlı arazi sisteminin toprakları bir ailenin işleyebileceği büyüklüklere ayırarak geniş aileden çok çekirdek aileyi özendirdiği de söy-

⁹ M. Akif Aydın, "Eyüp Şer'îye Sicillerinden 184, 185 ve 188 nolu defterlerin hukuki tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri İşliğinde Eyüp Kadı Sicilleri*, Editör: Tülay Artan, İstanbul 1998, s. 68

¹⁰ Nejat Göyünç, "Hâne", *DİA*, XV, 553-554

¹¹ Duben-Behar, 62

¹² Duben-Behar, 63

lenebilir. Konak ailelerine gelince daha çok vezir, beylerbeyi, yüksek derecedeki ilmiye mensupları gibi kesimlerde görülen bu aile tipini hem geniş ekonomik imkânlar hem de daha çok konak ailelerinde gördüğümüz ikinci evlilikler doğurmuştur denebilir. Daha sonra göreceğimiz üzere Osmanlı toplumunda poligaminin hayli sınırlı olması da geniş ailelerin zannedildiği kadar yaygın olmadığını düşündürmektedir.

Aileler kurulurken nikâhların bazen mahkemelerde çoğu kere de bir din adamı huzurunda kıyıldığı görülmektedir. Din adamları tarafından nikâh kıyılması durumunda ve özellikle dul bir kadının evlenmesi halinde önceden mahkemeden evlenme izninin alındığı gözlemlenmektedir. Hukuken kadınların ergen iseler kendi irade beyanlarıyla evlenebilmeleri mümkün ise de uygulamada çoğu kere nikâha bizzat katılmayıp bir yakınını vekil tayin ederek temsil edildiği görülmektedir.

Nikâh kıyılırken kadın için bir kısmı peşin bir kısmı sonra ödenmek üzere bir mehir tespit edildiği görülmektedir. Mehir her ne kadar hukuken sadece kadının hakkı ise ve kadın mehir mukabili bir çeyiz hazırlamak mecburiyetinde değilse de uygulamada durumun her zaman böyle olmadığı görülmektedir. Peşin ödenen mehrin belirli bölgelerde kalın/başlık benzeri bir sosyal uygulamaya dönüştüğü bazen da mehrden ayrı olarak başlık adıyla bir ödemenin kızın ailesine yapıldığı görülmektedir¹³. Keza kızın mülkiyetinde olduğu belirtilen peşin ödenen mehrin çeyiz olarak evlilik için harcanıldığı bilinmektedir. Ne var ki bu son durumda evlenen kadının çeyiz olarak getirdiği malların mülkiyeti tabiatıyla kendisinin olmaktadır.

Ailelerin geniş mi dar mı olduğunu belirlemede tek başına yeterli olmayan tereke kayıtları Osmanlı toplumunda çok evliliğin ne ölçüde uygulandığı ve hangi kesimde yaygın olduğu konusunda çok az yanılma payı ile sağlıklı bilgiler verebilmektedir. Genelde Osmanlı ailesinin çok eşli bir aile ol-

¹³ Belirli yörelerde (msl. Orta Anadolu) başlığın bu isimle veya namzetlik akçesi adı altında alındığı, evliliğin bir sebeple gerçekleşmemesi halinde bu akçenin geri ödenmesinin hukuken anlaşmazlıklara yol açtığı ve mahkemeye intikal ettiği görülmektedir, bk. Ortaylı, 63, 76, 148-149. Osmanlı yönetimi bu uygulamaya özellikle son zamanlarda karşı çıkmışsa da öüne geçememiştir; bk. Saim Savaş, *Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, II, 524

duğu düşünölmekte ise de çok evliliğin hemen her dönem ve bölgede sınırlı olduğu görölmektedir.

Edirne askerî kassamına ait tereke defterlerine göre 1545-1659 yılları arasında ikinci evlilik yapan askerilerin -ki ikinci evlilik olgusu en fazla askeri denilen kamu görevlilerinde görölmektedir- oranı %7.18'dir¹⁴. Bursa'da 1489-1640 yılları arasında terekeleri taksim edilen 1092 erkekten 49 tanesi (%4,5) iki evli 2 tanesi de üç evlidir (%01)¹⁵; çünkü askeri olmayanlar da hesaplamaaya dâhil edilmiştir. Tanzimat sonrası dönemde Bursa'da ikinci evliliklerin oranının daha da düştüğü görölmektedir. Bu dönemde 361 evli erkekten sadece 8 tanesi çok eşlidir(%2,2)¹⁶.

Son dönemler için artık nüfus kayıtları tutulmaya başlanmış olduğu için bu oranı daha isabetle tespit etme imkânına sahibiz. Duben ve Behar ikilisinin yaptığı araştırmaya göre İstanbul'da 1885'te çok evlilik oranı %2.51, 1907'de %2.16'dır¹⁷. İkinci eşle evlilik olgusunun daha çok şehirlerde ve ekonomik durumu iyi olan ailelerde gözlemlendiği, tarımsal kesimde bunun oranının daha düşük olduğu de bu arada belirtilmelidir¹⁸.

Öte yandan Osmanlı toplumunda Hanbelî görüşlerinin hâkim olduğu bölgelerde evlenecek kadınlar kocalarının tek evli kalmasını şart koşma imkânına da sahiptiler ve şart geçerli ve bağlayıcı idi. On dokuzuncu asır Mısır'ında bu şartın ileri sürölerek evlilik yapıldığının örneklerine sahibiz¹⁹. Ancak Hanefiler böyle bir şartı geçerli ve bağlayıcı kabul etmediklerinden

¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne askeri kasamsına ait tereke defterleri (1545-1659)", *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, III(5-6)(1968), s. 14

¹⁵ Hüseyin Özdeđer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988, s. 50

¹⁶ Kurt, 87

¹⁷ Duben-Behar, 161-162. Ondokuzuncu yüzyılda Mormonlarda bu oran %10-12 civarındadır bk. Aynı kaynak

¹⁸ Demirel-Gürbüz-Tuş, *Sosyo Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, I, 103-104; keza bk. Judith E. Tucker, "Ties that bound: Women and family in eighteenth and nineteenth century Nablus", *Women in Middle Eastern History, Shifting Boundaries in Sex and Gender*, edited by Nikki R. Keddie - Beth Baron, Yale University Press, New Haven 1991, s. 239

¹⁹ Örnekler için bk. Sonbol, *Women, Family and Divorce*, 98, 99, 107. Özellikle zengin kadınların bu tür bir şartla evlendikleri görölmektedir; bk. Aynı kaynak, s. 153

Hanefi muhitlerindeki nikâhlarda böyle bir şarta rastlamamaktayız. Şu kadar var ki bu Hanbelî görüşü 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi tarafından da kanunlaştırılmış ve Hanefi mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde uygulanmaya başlamıştır²⁰.

Osmanlı ailesinde hukuken mümkün olduğu halde gayrimüslimlerle evlenme konusunda daha bir muhafazakâr anlayışın var olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi klasik İslâm hukukunda Müslüman kadınların Ehl-i Kitap da olsa gayrimüslim erkeklerle evlenmeleri mümkün değilse de Müslüman kadınların yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmeleri mümkündür. Ancak Osmanlı toplumu karma bir toplum olduğu ve her bölgede çok önemli oranda Hıristiyan teba bulunduğu halde bu tür karma evlilikler çok sık olmayarak uygulandığı görülmektedir²¹. Daha çok görülenler böyle bir evlilik öncesinde kadının ihtida ederek Müslüman olmasıdır.

Osmanlı ailesinde tek bir mal rejimi söz konusudur; mal ayrılığı. Buna göre karı koca kendi mallarında diledikleri gibi tasarruf etme imkânına sahiptirler. Bu hukukî imkânın tam olarak fiiliyata dökülmesi tabiatıyla sosyal yapının da buna elverişli olmasına bağlıdır. Bu bakımdan her dönem ve bölge için kadınların kendi malvarlıklarında diledikleri gibi tasarruf ettiklerini söylemek mümkün değildir. Ancak kocaları veya sair kimseler tarafından kadınların mülkiyet haklarına müdahale olunduğunda kadınların haklarını mahalli mahkemelerde veya Divan'da arama imkânına sahip oldukları ve bu imkânı fiilen de kullandıkları görülmektedir²². Öte yandan kadınların malvarlıklarını etkin bir biçimde kullandıklarının örnekleri de hayli zengindir.

²⁰ Hukuk-ı Aile Kararnamesi (HAK), md. 38

²¹ Ortaylı, 72, 92

²² 1675 yılında kadınlar tarafından Divan-ı Hümayun'a intikal ettirilen 62 hukuki problemin 45 tanesi (%73) mülkiyet ve miras anlaşmazlıkları hakkında olmuştur (bk. Fariba Zerinebaf-Shahr, "Women, Law, and Imperial Justice in Ottoman Istanbul in the Late Seventeenth Century", *Women, the Family and Divorce Laws in Islamic History*, ed. Amira El-Azhary Sonbol, Syracuse University Press 1966, s. 88-89). Sureyya Faroqhi'nin hesaplamasına göre on altı ve on yedinci yüzyılda Ankara ve Kayseri'de kadınların taraf olduğu ve mahkemeye intikal ettirdikleri anlaşmazlıkların bütün anlaşmazlıklar içindeki oranı %17-21 arasında değişmektedir. (*Towns and Townsman of Otoman Anatolia*, Cambridge University Press 1984, s. 333).

Söz gelişi kadınların kendi malvarlıklarıyla yaygın bir biçimde vakıf kurdukları bilinmektedir. 1546 tarihli İstanbul Vakıflar tahrir defterine kayıtlı 2517 vakıftan 913'ü yani %36'sı kadınlar tarafından kurulmuştur.

Mısır Evkaf Bakanlığı'nda kayıtlı 496 vakıftan 125 (%25)'i keza kadınlar tarafından kurulmuştur. Bu oran Halep'te kurulan vakıflarda zaman içinde %6,5'tan %44'e kadar varan bir seyir izlemektedir²³. Malvarlıklarında mutlak bir azalmaya yol açan vakıf kurma işlemi konusunda yetkili olan ve bunu fiilen de kullanan kadınların mallarını diğer şekillerde kullanabilme ve işletebilme imkânları öncelikle vardır diye düşünmeliyiz²⁴. Nitekim Bursa gibi dokuma tezgâhlarının veya benzer iş imkânlarının yaygın olarak bulunduğu bölgelerde kadınların iş hayatında oldukça yaygın bir biçimde yer aldıkları görülmektedir.

Osmanlı ailesinde vurgulanması gereken bir kurum evlatlık kurumudur. Aslında İslâm hukukunda evlat edinenle evlatlık arasında evlilik engeli doğuran, tek veya çift taraflı mirasçılık tesis eden bir evlatlık kurumu yoktur²⁵. Gerçi kimsesiz çocukların bakım ve büyütülmesi önemli bir hayır olarak telakki edilmiştir, ancak yukarıda belirtilen sonuçlarıyla birlikte evlatlık ilişkisi bir anlamda yapay olarak telakki edilmiştir. Biz İslâm öncesi Türk hukukunda evlatlık kurumunun var olduğunu biliyoruz. Atalar kültürünün devamı için neslin devam etmesinin zarureti, ailenin erkek çocukla devam etmesinin arzu edilmesi, kötü ruhlarla karşı yeni doğan çocukları koruma içgüdüsü gibi sebeplerle evlatlık kurumu eski Türk ailesinde hep var olmuş-

²³ Mary Ann Fay, "Women and waqf, power and the domain of gender in eighteenth century Egypt", *Women in the Ottoman Empire*, ed. Madeline C. Zilfi, Brill, Leiden, 1997, s. 35; Margaret L. Meriwether, "Women and waqf revisited: the case of Aleppo, 1770-1840", aynı eser, s. 132; keza bk. M. Akif Aydın, "Kadın", *DİA*, XXIV, 88

²⁴ Ancak Gabriel Bear vakıf kuran kadınların uzun vadede bu vakıflar üzerindeki etkinliklerini kaybettiklerini ve gerek idareci gerekse vakıftan yararlanan olarak erkeklerin ön plana çıktığını söylemektedir; bk. Margaret L. Meriwether, "Women and waqf revisited: the case of Aleppo, 1770-1840", *Women in the Ottoman Empire*, ed. Madeline C. Zilfi, Brill, Leiden, 1997, s. 128. Vakıf idarecisi olarak kadınların etkinliklerini kaybetmeleri mümkün ise de yararlanan olarak vakıf şartnamesine aykırı bir kayıplarının olması bize makul görünmektedir.

²⁵ Krş. Ortaylı, 113

tur. Bu kurum Osmanlı toplumunda da İslâm hukukuna uygun bir şekle bürünerek varlığını korumuştur.

Şöyle ki: Bu ilişkiden tek veya çift taraflı bir mirasçılık doğmamıştır, ancak vasiyet yoluyla evlatlıkların mirasçı yapılması her zaman mümkün olmuştur. Ayrıca hukuken böyle bir ilişki tanınmadığından evlatlıkların – varsa– aileleri tarafından her zaman geri alınması ve evlat edinen ailenin emeklerinin boşa gitmesi ihtimali karşısında bir tedbir geliştirilmiştir. Bu tür çocuklar için evlatlık ilişkisi tesis edilirken İslâm hukukunun sahip olduğu bir imkân kullanılarak mahkemece nafaka takdir edilmiş, bu takdir üzerine evlatlığa harcama yapılmıştır. Böylece evlatlığın biyolojik ailesi tarafından bir gün geri istenmesi durumunda yapılan harcamaların tahsil edilmesi imkân dâhiline sokulmuştur. Böyle bir prosedür uygulanmadan yapılan harcamalar hibe sayıldığından geri alınması mümkün değildi²⁶.

İslâm hukuku kilise hukukunun aksine boşanmaya imkân tanıdığından, daha ötesi hukuken kolaylaştırdığından Osmanlı toplumunda aile birliğinin yürümediği durumlarda boşanmalar başvurulmuş bir tür çözüm şekli olmaktadır. Ancak mahkemedен bir karar alınması gerekmemesi, kocanın bazı durumlarda eşin tek taraflı irade beyanının veyahut sadece karşılıklı anlaşmanın yeterli olması gibi hukuken kolaylaştırıcı görünen kimi hükümlere rağmen İslâm dininin boşanmayı hoş görmemesi bu “çözümü” çok sıklıkla başvurulmasını önlemiştir.

Osmanlı toplumunda Anadolu ve Rumeli’de diğer Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerine göre daha düşük bir boşanma oranıyla karşılaşmaktayız²⁷. Bunda Türk toplum yapısının diğerlerine göre aile birliğine daha önem vermesiyle izah edilebilir. İnceleme imkânı bulabildiğimiz mahkeme kayıtlarında peşin ödenen mehirle ödenmesi sonraya bırakılan mehir arasında önemli

²⁶ M. Akif Aydın, “Evlat edinme”, *DİA*, XI, 527-529

²⁷ Kesin bir kanaat vermemekle beraber 1839-1875 yılları arasında, yani 36 yıllık bir dönemde Bursa’da mahkemeye kaydedilmiş boşanma vakalarının sadece 428 tane olduğunu belirtelim; bk. Kurt, 57. Buna mukabil E.W. Lane on dokuzuncu asırda Mısır’da boşanmaların hayli yaygın olduğunu belirtmektedir; bk. Madeline C. Zilfi, “ ‘We don’t get along’ Women and Hul divorce in the eighteenth century”, *Women in the Ottoman Empire*, s. 268-269

farklılığın bulunmaması da boşanmanın yaygın olmadığını düşündürmektedir. Zira Kuzey Afrika ülkelerinde boşanmaların çok fazla olduğu durumlarda müeccel mehrin çok yüksek tutulduğu görülmektedir. Ancak şunu da ekleyelim ki boşanmış kadınların kolaylıkla ikinci evlilik yapmaları sebebiyle Osmanlı toplumunda boşanmış ve yeniden evlenmemiş kadın oranı hayli düşüktür²⁸.

Mahkeme kayıtlarında daha ziyade iki tür boşanmaya rastlamaktayız. Birinci tür kocanın tek taraflı irade beyanıyla karısını boşaması ve boşamanın mali külfetinin bütünüyle üstlenmesidir. Bu tür boşamada mehr-i müeccel, iddet nafakası, varsa birikmiş nafaka borcu koca tarafından ödenmektedir. Bunların ödendiklerinin gerektiğinde ispat edilebilmesi için bu tür boşamaların mahkeme defterlerine kaydedildiği görülmektedir.

İkinci tür boşama daha çok eşin boşanma isteğini ortaya koyması durumunda başvuru şeklidir. Muhalaa ismi verilen bu boşama türünde kadın yukarıda saydığımız mali haklardan vazgeçmekte ve boşanmaktadır. Genellikle kadının üstlendiği mali külfet yukarıda saydıklarımızdır. Eşin evlilik birliğinin yürümemesinde kusurlu olması halinde bile dinen kocanın bunlardan fazla bir talepte bulunması hoş karşılanmamıştır. Mahkeme kayıtlarında da muhalaanın genellikle bu esaslar dâhilinde yapıldığı görülmektedir. Ancak kadının çok zengin olması durumunda kocanın bunların üzerinde bir talepte bulunması da zaman zaman karşılaşılan bir durumdur ve esasen muhalaa tamamen tarafların anlaşmasına bağlı olduğu için kadın için külfetli böyle bir boşama da geçerlidir.

Üçüncü bir boşanma şekli belli sebeplerin varlığı durumunda mahkeme kararıyla yapılan boşanmadır. Hanefilerde mahkeme kararıyla boşanmayı mümkün kılan sebepler çok sınırlı olduğundan Anadolu ve Rumeli’de kazai boşanmalara pek rastlanmaz; daha çok Kuzey Afrika ve ortadoğuda görülür.

²⁸ Madeline C. Zilfi, “ ‘We don't get along’ Women and Hul divorce in the eighteenth century”, *Women in the Ottoman Empire*, ed. Madeline C. Zilfi, Brill, Leiden, 1997, s. 268-269. Mısır toplumunda benzer bir gözlem için bk. Sonbol, *Women, Family and Divorce*, 110; Nablus’taki gözlem için bk. Judith E. Tucker, “Ties that bound: Women and family in eighteenth and nineteenth century Nablus”, *Women in Middle Eastern History, Shifting Boundaries in Sex and Gender*, s. 239-240

Hanefilerin boşanma sebeplerini çok sınırlı tutmaları bu mezhebin hâkim olduğu bölgelerde zaman zaman ciddi problemlere sebep olmuştur. Şöyle ki eşleriyle geçinemeyen, kocaları tarafından kötü davranışa maruz bırakılan veya bir sebeple evlilik birliğini devam ettirmek istemeyen ancak mahkemeden de bir boşanma kararı alamayan kadınlar zaman zaman hukuku zorlayan uygulamaların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Kocalarını kendilerini boşamaya veya muhalaaya razı edemeyen mahkemede boşanma kararı alamayan kadınlar idari makamları zorlayarak bu neticeye ulaşmaya çalışmışlardır. Divan-ı Hümayuna başvuran kimi kadınların mahalli mahkemeye yönelik tehdit edici hükümler aldıkları görülmektedir.²⁹

Son olarak özellikle evlilik birliğinin devam etmemesi durumunda çocukların bakım ve gözetiminin kimler tarafından üstlenildiği, mali haklarının kimler tarafından korunduğu problemi üzerinde duralım. Çocukların bakım, gözetim ve mali haklarının korunması iki kurum altında düzenlenmiştir; hidane ve velayet. Hidane çocukların bakım ve gözetimini, velayet de şahıs ve malvarlığı üzerindeki sorumluluk ve yetkileri ifade eder.

İslâm hukukunda çocuğun bakım ve gözetimi konusundaki hak ve yetkiler esas itibariyle anne, bu mümkün olmazsa anne tarafındaki kadın akrabalara, şahıs ve malvarlığı üzerindeki hak ve yetkiler de baba ve o mevcut değilse baba tarafındaki erkek akrabalara devredilmiştir. Burada tabiatıyla daha çok çocuğun menfaati gözetilmiştir. Ancak Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı uygulamasında baba sağ değilse çocuğun mali haklarının korumasında da daha çok baba tarafındaki erkek akrabaların değil, annenin tercih edildiği ve yetkili veli (vasi) olarak tayin edildiği görülmektedir.

²⁹ Bu konuda geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, "Osmanlı hukukunda kazai boşanma", *Osmanlı Araştırmaları*, c. V(1986), s. 1-12.